

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ТА ЕТНОГЕНЕТИЧНІ СТУДІЇ ЛЕОНІДА ЗАЛІЗНЯКА (1973–1991)

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук,
завідувач відділу української етнології НДІУ

Ольга ШАКУРОВА

orcid.org/0000-0001-9842-2997

кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті зроблено аналіз етнокультурної та етногенетичної проблематики у наукових працях Л. Залізняка, опублікованих ним у 1973–1991 рр. Виявлено, що археологи в СРСР, вивчаючи праісторію, чітко дотримувалися унормованих канонів стадіально-формаційного розвитку людства, тому й надавали перевагу у своїх дослідженнях соціально-економічній проблематиці, разом з тим вони не могли повністю оминати увагою етнокультурний вимір чи, як тоді це називалося, культурно-історичну періодизацію, оскільки під час вивчення стародавніх артефактів саме аналіз їх чи подібностей, чи відмінностей давав змогу вченим відкривати нові археологічні культури та їх локальні варіанти тощо. Доведено, що Л. Залізняк спочатку як аматор (член гуртка юних археологів) – кінець 50-х – 60-ті роки ХХ ст., а згодом як фаховий археолог і дипломований дослідник – кінець 60-х – початок 90-х років ХХ ст. – опрацював величезну кількість археологічних матеріалів і стоянок (стійбищ) первісних людей, більшість з яких відкрив особисто й самостійно ввів у науковий обіг. З'ясовано, що Л. Залізняк виважено проаналізував етнокультурні та етногенетичні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті на теренах Поліської низовини та довів, що вони є складовою частиною тогочасного загальноєвропейського розвитку людини розумної. Вченим доведено, що внаслідок довготривалих економічних процесів на рубежі плейстоцену та голоцену з'являються перші етнокультурні (протометаетнічні) спільноти, які заселяють територію, співвідносно з природно-географічними кордонами ландшафтно-кліматичної зони й пов'язану з нею певним господарсько-культурним типом. Л. Залізняк вважає, що такі етнічні спільноти первісності характеризуються культурною та лінгвістичною єдністю, але відсутність чітких меж й об'єднуючої їх самосвідомості не дає можливості вважати їх етносами, а лише етносами на стадії формування.

Ключові слова: Україна; Полісся; Л. Залізняк; фінальний палеоліт; мезоліт; етнокультурні та етногенетичні процеси.

ETHNOCULTURAL AND ETHNOGENETIC STUDIES BY LEONID ZALIZNIAK (1973–1991)

Yurii FIGHURNYI

Candidate of Historical Sciences, Head of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

© Фігурний Ю., Шакурова О.

Olha SHAKUROVA

Candidate of Historical Sciences, research fellow of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. *The article analyzes ethnocultural and ethnogenetic issues in the scientific works of L. Zalizniak published in 1973–1991. It is discovered that studying the prehistory, Soviet archaeologists strictly adhered to the standardized canons of the stage-formational development of the mankind, thus favoring in their studies socioeconomic problems. However, they could not completely ignore the ethnocultural dimension, or, as it was called then, the cultural and historical periodization, since in the study of ancient artefacts it was the analysis of their similarities and differences that gave scientists an opportunity to discover new archaeological cultures and their local variations. It is proved that L. Zalizniak – firstly as an amateur (a member of the circle of young archaeologists) at the end of the 1950s and in the 1960s, and later as a professional archaeologist and graduate scholar in the late 1960s – early 1990s – processed a huge amount of archaeological materials and encampments of primitive people, most of which he discovered personally and independently introduced into scientific circulation. It is ascertained that L. Zalizniak carefully analyzed ethnocultural and ethnogenetic processes of the Upper Paleolithic and Mesolithic in Polissya Lowlands and proved that they were an integral part of the then European development of homo sapiens. The scientist proved that long-term economic processes at the turn of the Pleistocene and Holocene led to the emergence of the first ethnocultural (proto-meta-ethnic) communities that inhabited the territory correlating with the natural-geographical boundaries of the landscape-climatic zone and were associated with a certain economic-cultural type. L. Zalizniak believes that such ethnic communities of primitive nature are characterized by cultural and linguistic unity, but the absence of clear boundaries and unified self-awareness does not allow considering them ethnic groups – only ethnic groups at the stage of formation.*

Key words: *Ukraine; Polissya; L. Zalizniak; Upper Paleolithic; Mesolithic; ethnocultural and ethnogenetic processes.*

Актуальність дослідження заявленої теми полягає в тому, що, аналізуючи зміни підходів у науковому доробку Л. Залізняка, оскільки він одним із перших дослідників розпочав системно вивчати етнокультурні та етногенетичні процеси у фінальному палеоліті й мезоліті, використовуючи напрацювання як вітчизняних, так і західних вчених, ми намагаємося досягнути, як демократизація радянської суспільно-політичної системи у 1985–1991 рр. суттєво вплинула на розвиток науки загалом й української археології зокрема.

Наукова новизна статті полягає у розробці актуальної проблематики, яка, незважаючи на деякі публікації з цієї теми, залишається ще недостатньо вивченою й тому потребує подальших

неупереджених студій. Осмислення співвідношення наукових напрацювань Л. Залізняка, прямо й опосередковано пов'язаних з етнокультурною та етногенетичною проблематикою у контексті тогочасного радянського парадигмального дискурсу, на превеликий жаль, поки залишається поза увагою дослідників, тому оприлюднення цієї розвідки посприє, на нашу думку, кращому розумінню дослідницького доробку вченого, враховуючи своєрідні умови, в яких він жив і працював. Тож вказаною публікацією ми певною мірою доповнимо й збагатимо знання про цю непересічну особистість, яка відіграла і відіграє важливу роль у становленні і розвитку української науки загалом та археології, етнології, українознавства й історії зокрема.

Метою дослідження є аналіз етнокультурної та етногенетичної проблематики у науковому доробку Л. Залізняка. Для досягнення поставленої мети вважаємо за доцільне стисло охарактеризувати стан досліджуваної проблематики та джерельної бази дослідження; окреслити суспільно-політичну реальність 70–80-х років ХХ ст. та її вплив на українську гуманітаристику; розкрити сутність поглядів Л. Залізняка на етнокультурні й етногенетичні проблеми у первісну добу; підвести підсумки дослідження.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету, «Етнокультурні процеси в Україні (1985–2017)». Вона виконується в НДІУ МОН України відповідно до напрямку планової роботи відділу української етнології.

Наукові напрацювання Л. Залізняка у вивченні прадавнього минулого України й українців цікавили багатьох учених. Зокрема, його археологічну діяльність висвітлювали С. Конча [10], Ю. Кухарчук [10], етнологічну – Ю. Кириченко [9], Ю. Фігурний [14], О. Шакурова (О. Лебедева) [11, 16, 17, 18], науково-організаційну – В. Отрощенко [13] та інші.

Джерельною базою нашого дослідження є найвагоміші наукові праці Л. Залізняка, оприлюднені як одноосібно, так і у співавторстві у період з 1973 р. по 1991 р. [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 12].

Однією з важливих галузей історичної науки у часи СРСР була археологія, яка досліджувала матеріальні комплекси життєдіяльності людства в умовах т. зв. первіснообщинного, рабовласницького й феодального ладу та завдяки цьому мала можливість відтворити минуле.

Оскільки цей стадіально-формаційний шлях розвитку людського суспільства (первісність, рабовласництво, феодалізм, капіталізм, соціалізм і майбутній комунізм) був базовою складовою марксистсько-ленінської догматичної ідеології, тому, зрозуміло, радянські археологи мали як у своїх теоретичних напрацюваннях, так і своїх польових практиках його дотримуватися [15, с. 91].

Якщо упродовж 30–60-х років ХХ ст. командно-адміністративна система жорстоко контролювала розвиток гуманітаристики в СРСР й тотально насаджувала марксистсько-ленінсько-сталінську ідеологію з деякими її корегуваннями (т. зв. «хрущовська відлига»), то вже у 70-х роках минулого століття починає відбуватися деяка лібералізація радянського режиму, що суттєво полегшило життя радянським вченим.

Саме у цей час відбувається входження у професійну археологію Леоніда Залізняка. Захопившись вивченням прадавнього минулого ще у дитинстві, він уже понад 60 років успішно його досліджує. Л. Залізняк навчався на вечірньому відділенні історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1971–1977) й одночасно працював в Інституті археології Академії наук УРСР. Знаковим є той факт, що на постійну роботу лаборантом юнака приймав у 1972 р. тогочасний виконуючий обов'язки директора цієї наукової інституції В. Баран, корифей української археології. Л. Залізняк поступово набуває досвіду фахової археологічної пошукової роботи і спеціалізується на вивченні пам'яток найдавнішого періоду існування людства, кам'яної доби. Системні польові дослідження впродовж 70-х років ХХ ст.

мезоліту Південно-Східного (Київсько-го) Полісся під керівництвом наукового керівника, завідувача відділу первісної археології, доктора історичних наук Д. Телегіна надали можливість молодому досліднику зібрати, упорядкувати і систематизувати значний археологічний матеріал. Зазначимо, що перша наукова публікація Л. Залізняка у співавторстві з В. Гладиліним і А. Дем'яненком побачила світ у 1973 р. [1], а в 1975 р. він уже одноосібно оприлюднює статтю за цією тематикою [7].

Всього лише через півтора року після отримання диплома спеціаліста юнак завершує написання дисертаційного дослідження. Ю. Кухарчук і С. Конча з цього приводу відзначали: «Уже на кінець 1978 р. Л. Залізняк подає для обговорення на відділі кандидатську дисертацію. Тема дисертації – «Мезоліт Південно-Східного Полісся» – цілком-то відповідала проблематиці та регіону досліджень і значною мірою була забезпечена матеріалами, добутими власними пошуковими роботами. А це – понад 25 мезолітичних і ранньопалеолітичних місцезнаходжень, із яких 7 були досліджені розкопками. Вводячи в науковий обіг цілий пласт нових мезолітичних пам'яток і запропонувавши власну схему їх культурно-хронологічного поділу, дисертант зробив у цій роботі вдалу спробу пояснити причину радикальної відмінності зандрового мезоліту Полісся від лесового мезоліту південних територій України» [15, с. 10–11].

Зрештою, у 1979 р. Л. Залізняк успішно захищає дисертаційне дослідження на тему «Мезоліт Юго-Восточного Полесья» й здобуває науковий ступінь кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06. – археологія. В авторефераті

дисертації дослідник змушений був враховувати ідеологічні запити радянської влади: «Методологической основой диссертации являются положения классиков марксизма-ленинизма, по которым основой человеческой истории является история производства. Последнее реконструируется по остаткам предметной деятельности людей, то есть путем изучения материальной культуры прошлого» [2, с. 4].

Загалом у тексті автореферату, як і в дисертації, ми не зустрінемо поняття з кореневими і похідними від них дефініціями «етнокультурний» та «етногенетичний», їх успішно замінюють загальноприйнятні тоді у науковому середовищі визначення на кшталт: «культурно-історичний розвиток», «культурно-хронологічне членування», «культурна спільність» тощо. Разом з тим ми погоджуємося з автором, який у вступі відзначає, що дисертаційне дослідження допомагає «воссоздать целостную картину культурно-исторического развития Восточной Европы в раннем голоцене» [2, с. 3].

У четвертому розділі «Культурно-хронологическое членение мезолита Юго-Восточного Полесья и его место в мезолите Европы» Л. Залізняк наголошує: «Под археологической культурой в мезолите автор данной работы понимает археологическую совокупность генетически связанных памятников, как правило, входящую в более широкие культурные общности (область, зона), образующую с помощью устойчиво повторяющихся признаков сложную, внутренне связанную систему, отличающуюся от других подобных систем и отражающую состояние отдельного этноса на мезолитическом

етапе соціально-економічного розвитку» [2, с. 12].

Отже, хочемо наголосити, що у 28-річного дослідника, практика і теоретика, попри ідеологічні стереотипи тоталітарної доби, формується власне бачення етнокультурних та етнологічних процесів у мезолітичну епоху розвитку людства, яке згодом допоможе йому стати одним із провідних фахівців з цієї проблематики.

Треба відзначити, що у кінці 70-х – 80-х роках ХХ ст. у СРСР розпочалася системна криза, прямо і опосередковано пов'язана з радянською інтервенцією в Афганістані (1979), катастрофічним падінням світових цін на енергоносії (передусім на нафту, оскільки саме нафтодолари допомагали підтримувати який-такий соціально-економічний баланс у Країні Рад), стагнацією і деградацією планової соціалістичної економіки, виснажливою гонкою озброєнь, неспроможністю партійних керівників (Л. Брежнєва, К. Черненко, Ю. Андропова) адекватно відповідати на виклики епохи тощо. Врешті-решт, командно-адміністративна система як у метрополії тоталітарної імперії, так і на периферії, в радянських республіках, значно послабила ідеологічний контроль над гуманітаристикою й фактично дала можливість вченим значно розширити діапазон власних наукових зацікавлень, у тому числі й щодо етнокультурної та етнологічної проблематики.

Знову процитуємо Ю. Кухарчука й С. Кончу: «Переведений після успішного захисту дисертації у 1979 р. на посаду наукового співробітника Інституту археології, молодий учений ще з більшою наполегливістю і самовіддачею поринає у дослідницьку діяльність. Щороку по

кілька місяців працює в експедиціях, відкриває і розкопує нові стоянки, пише статті, подає до друку монографію. Видати наукову книжку у ті роки було значно важче, ніж сьогодні. В Україні монографічні дослідження з археології виходили, як правило, лише у видавництві «Наукова думка», тому треба було кілька років «вистояти в черзі». Тож підготовлена на основі кандидатської дисертації монографія з однойменною назвою побачила світ тільки через п'ять років (1984)» [10, с. 11].

Поява першої власної монографії завжди є визначною подією у житті кожного дослідника. Л. Залізник не просто перевидав у 1984 р. текст кандидатської дисертації, він її суттєво та якісно доопрацював. Якщо дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук має обсяг близько 7–8 умовно-друкованих аркушів, то перша монографія Л. Залізняка «Мезолит Юго-Восточного Полесья» – 12 умовно-друкованих аркушів, а найголовніше, що у цій монографії з'являється дефініція «етнокультурний». Далі цитуємо мовою оригіналу: «Эпоха мезолита ознаменовалась для первобытного общества переменами в социальной структуре, экономике, природном окружении, что обусловило усиление миграционных процессов, приведших к значительным изменениям на этнокультурной карте Европы и сложению двух основных культур культурно-хозяйственных зон умеренного пояса Европы: лесной и степной. Эти процессы нашли отражение в истории мезолитического населения Полесья, где на протяжении всей эпохи прослеживаются три основных этнокультурных пласта: область культур с наконечниками стрел на пластинах, культурная область Дювензее

и яниславицкая культурная область. Культурное единство мезолита Юго-Восточного Полесья (памятники типа Раска, таценки-кудлаевская и рудоостровская культура) стало конкретным проявлением упомянутых культурных областей, поэтому культуuroобразующие процессы, происходившие в мезолите Полесья, можно понять, лишь рассмотрев их на широком фоне мезолита всей зандровой зоны Европы» [2, с. 110].

Зрештою, дослідник охарактеризував фізико-географічні умови і їх вплив на методику вивчення пам'яток, проаналізував мезолітичні та ранньонеолітичні пам'ятки Південно-Східного Полісся та обґрунтував власну культурно-хронологічну періодизацію мезоліту Південно-Східного Полісся та його місце у мезоліті Європи. Л. Залізник переконливо доводить, що мезоліт Південно-Східного Полісся, як і всієї Поліської низовини, враховуючи його особливості, є східною частиною єдиної зандрової (північної) зони мезоліту Європи, яка займала у ранньому голоцені Південно-Східну Англію, Північно-Німецьку, Польську, Поліську низовини, Південну Скандинавію, басейн Німану та Волго-Окське межиріччя [2, с. 113].

Варто відзначити, що, ще навчаючись в університеті, Л. Залізник розпочав поглиблено вивчати англійську мову, розуміючи важливість долучення до великих обсягів знань про минуле людства, оприлюднених англійською, за т. зв. «залізною завісою». Треба відзначити, що на той час таких інтелектуалів зі знанням іноземної мови було небагато, за винятком, зрозуміло, радянських дипломатів, контррозвідників тощо. Знання цієї мови дуже швидко стало у нагоді молодому вченому.

Ю. Кухарчук і С. Конча зазначають: «Працюючи на посаді старшого лаборанта Інституту археології – ведучи розвідувальні роботи, здійснюючи керівництво розкопками об'єктів та беручи участь у написанні наукових звітів експедицій свого вчителя і наукового керівника д. і. н. Д. Я. Телегіна – він знаходить час і для занять на курсах англійської мови. Тому не дивно, що у 1978 р. інститут саме його направляє у складі делегації молодих перспективних дослідників від України на археологічне стажування до Югославії (в Македонію), а у 1979 та 1980 рр. – в експедицію Інституту археології АН СРСР на архіпелаг Шпіцберген (Норвегія)» [10, с. 10].

Перебуваючи у міжнародних наукових експедиціях, Л. Залізник мав змогу не лише активно спілкуватися з іноземцями й переймати у них нову інформацію, інноваційні на той час методики вивчення та реконструкції прадавнього минулого людства, а й великою мірою порівнювати власний кваліфікаційний рівень з європейським і світовим та позбуватися комплексу меншовартості.

Проте найголовніше, на нашу думку, те, що добре володіння англійською значно розширювало науковий світогляд молодого, але вже досвідченого науковця. Ті важливі й цікаві знання, яких він потребував, завдяки знанню іноземної Л. Залізник здобував відносно швидко і без посередників, тоді як переважна більшість його колег отримували потрібну їм інформацію лише через значний проміжок часу й то завдяки не завжди якісним перекладам. Також не завжди перекладачі перекладали саме ту наукову літературу, яку конче потребували дослідники. Якщо ж авторитетний іноземний вчений хоч якось критикував

комуністичну ідеологію, радянську владу та її не завжди адекватні дії, то на завжди ставав неперекладним у СРСР з усіма наступними наслідками. Отже, т. зв. «залізна завіса», яка роз'єднала Європу, – це не метафора, у тоталітарну добу це була жахлива реальність.

Якщо у СРСР вивчення етнокультурної та етнологічної проблематики не було серед пріоритетів радянської археології зокрема й історичної науки загалом, то у т. зв. «вільному світі» ці питання активно дискутувалися і розроблялися. Зрештою, добре знання англійської у 80-х роках ХХ ст. не лише надавало Л. Залізняка додаткову цікаву інформацію, суттєво допомагало розширити діапазон власного бачення розвитку людства у прадавньому минулому, а й допомагало розпочати розробляти у своїх дослідженнях етнокультурну й етнологічну проблематику.

Впродовж 80-х років ХХ ст. вчений успішно й комплексно досліджував фінальний палеоліт і мезоліт Українського Полісся. Підсумком цих цілеспрямованих польових експедицій та аналітичного осмислення знайдених матеріалів стала поява низки статей, монографій і захист докторської дисертації у 1989 р.

Так, у 1986 р. побачила світ монографія за авторством В. Непріної, Л. Залізняка, О. Кротової «Памятники каменного века Левобережной Украины (Хронология и периодизация)». Залізняк підготував другий розділ «Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья». Власні аналітичні висновки щодо культурно-історичного осмислення періодизації мезоліту Поліського регіону Новгород-Сіверщини він здійснював, базуючись на класифікації знайдених й

опрацьованих ним місцевих крем'яних комплексів та порівнював їх із раніше вивченими культурними явищами мезоліту лісової зони Східної Європи [12, с. 83–85].

Системно опрацьовавши значний археологічний матеріал, науковець прийшов до таких висновків: «Все четыре известные в настоящее время мезолитические единства Новгород-Северщины в культурном отношении тесно связаны с мезолитом Южной Прибалтики, Польской и Полесской низменности, Волго-Окским междуречьем. В генетическом плане они представляют собой дальнейшее развитие аренсбургских, свідерских и коморницких культурных традиций. Всё это дает основание отнести мезолит Новгород-Северского Полесья, не отрицая его определённой специфики, к Северной культурно-хозяйственной зоне мезолита Европы, занимавший низменности от Великобритании до Волго-Окского междуречья» [12, с. 142].

У 1989 р. Л. Залізняк оприлюднив монографію «Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита». Загалом праця присвячена введенню у науковий обіг авторської культурно-хронологічної інтерпретації й визначенню історичного місця серед синхронних явищ кам'яної доби Європи багаточисельних фінальнопалеолітичних пам'яток Полісся з наконечниками стріл на пластинах [6, с. 3].

Зокрема, у розділі другому «Периодизация памятников с наконечниками стрел на пластинах Украинского Полесья» вчений аналізує палеолітичні стоянки культур Гамбург, Лінгбі, Аренсбург, свідерські пам'ятки Східного і Західного Полісся, досліджує генезис, розвиток та історичну долю носіїв свідерської та

аренсбурзької культур. На думку дослідника, свідерці та аренсбурзці у фінальному палеоліті (12 – 8 тис. р. до н. е.) були самими північними мешканцями Європи, тому вони й відіграли першочергову роль в освоєнні величезного прильодовикового простору, який став придатним для залюднення на зламі плейстоцену і голоцену в результаті деградації скандинавського льодовика [6, с. 80].

Десятилітня комплексна й системна польова та аналітична праця Л. Залізняка, спрямована на вивчення артефактів кам'яної доби, допомогла йому успішно захистити у 1989 р. дисертацію під назвою «Население Украинского Полесья в финальном палеолите и мезолите» на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06. – археологія. В авторефераті дисертації здобувач, зокрема, наголошує: «Исследуя общества древности, археологи, как правило, решают два взаимосвязанных комплекса проблем: культурно-исторические и социально-экономические. Если первые дают представление о том, кто жил на данной территории, то вторые – как они жили. Эти аспекты истории тесно связаны между собой, а следовательно, общая реконструкция всякого общества не должна ограничиваться одним из них. Поэтому кроме рассмотрения образа жизни финальнопалеолитических и мезолитических охотников Полесья, работа содержит культурно-историческую периодизацию финального палеолита и мезолита Полесья, выполненную на материалах Северной Украины. Анализ этнокультурных процессов, протекавших в Полесье в указанное время, позволяет установить их этногенетическое родство с синхронными культурными единствами

Северино-Германской, Польской низменностей и Прибалтики» [5, с. 2].

Для нас цей текст є дуже важливим у розумінні поступової трансформації методологічних засад вітчизняної археології на зламі радянської і пострадянської доби на прикладах вживання як колишніх ідеологічно вивіренних та унормованих понять, зокрема «культурно-історичні...» тощо, так і появи більш сучасних дефініцій на зразок «етнокультурні...» та «етногенетичні...».

Також важливо те, що в п'яти основних положеннях, які здобувач докторського ступеня виносив на захист, окрім обґрунтування і практичного застосування міждисциплінарної методики відтворення прадавніх спільнот через їх господарсько-культурний тип, реконструкції способу життя мисливців на північного оленя у фінальному палеоліті й мезоліті, відтворенні соціальної структури мисливських громад фінального палеоліту й мезоліту, був присутній і аналіз етнокультурної історії Полісся у вище зазначені хронологічні рамки. Другий розділ докторської дисертації так і називається: «Этнокультурные процессы». На його початку Л. Залізняк відзначає, що аби отримати загальне уявлення про культурні спільноти фінального палеоліту і мезоліту Поліської низовини, ним зроблено порівняльний аналіз колекцій крем'яних виробів базових пам'яток регіону з пам'ятками сусідніх територій щодо спорідненості їх культуро-визначальних ознак. Цей типолого-статистичний аналіз археологічних крем'яних комплексів дав змогу досліднику виявити, що у фінальному палеоліті й мезоліті на теренах Полісся мешкали у різний час носії щонайменше шести культур (свідерської, коморницької, кудлаївської,

яніславицької з рудоострівським локальним варіантом, кукрекської й двох етапів пісочнорівської), а також тут жили представники культур Лінгбі й Аренсбург, які разом з т. зв. свідерцями входили до широкої культурної спільноти, культуро-визначальною ознакою якої були наконечники стріл на пластинах [5, с. 7–8].

Комплексно проаналізувавши закономірності й особливості етнокультурних процесів у 12–5 тис. до н. е., вчений наголошує: «Жёсткая зависимость первобытных коллективов от природного окружения, которое в значительной мере диктовало тип хозяйства населения, обуславливала тенденцию распространения отдельных этнокультурных единств финального палеолита и мезолита в пределах определенных природно-ландшафтных зон. Выход за границы требовал изменение типа хозяйства, а значит очень глубокого преобразования всех сфер общества, все элементы которого теснейшим образом были связаны с экономикой. Несомненно, что эти факторы сдерживали в какой-то мере первобытные этнокультурные общности в пределах определенных природных регионов» [5, с. 13–14].

Врешті-решт, на думку Л. Залізняка, простежується конкретна залежність етнічних процесів у фінальному палеоліті й мезоліті від економічних, оскільки етнокультурна консолідація у первісності ґрунтувалася на спільності економічного життя тогочасних людей. Саме тому, переконаний вчений, етнокультурна карта переважною мірою корелюється з мапою розповсюдження господарських спільнот мисливців, рибалок і збирачів, яка, у свою чергу, визначалася природно-ландшафтною зональністю й

рівнем розвитку виробничих сил суспільства [5, с. 13].

Ми переконані, що дисертаційне дослідження Л. Залізняка стало, без сумніву, подією у науковому житті України, а саме у середовищі фахівців з первісної історії. До речі, сам науковець став наймолодшим на той час доктором історичних наук за спеціальністю «Археологія».

На початку 1990 р. у журналі «Археологія» Л. Залізник опублікував знакову статтю «Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті», у якій намагається відійти від догматів радянської заідеологізованої науки та оприлюднити власне бачення етнокультурного та етногенетичного розвитку людини розумної на рубежі плейстоцену та голоцену.

Спираючись на пріоритетність соціальних й економічних процесів згідно з канонами марксизму-ленінізму у життєдіяльності людського суспільства загалом і первісної доби зокрема, у післявоєнній радянській археології утвердилася теорія т. зв. господарсько-культурних типів (далі – ГКТ), за якою при однаковому рівні соціально-економічного розвитку первісних суспільств їх домінуючий тип господарства і превалюючий спосіб життя залежав передусім від природного середовища. Тому Л. Залізник зазначає, що мисливці кінця палеоліту та мезоліту належали до кількох ГКТ, кожен з яких відповідав певній ландшафтній зоні. Наприклад, суспільство відкритих просторів (мисливці тундри, степу, прильодовикових гір, мисливці на мамонтів), первісні суспільства закритих просторів (мисливці гірських лісів та лісів помірної зони), первісні суспільства узбереж (арктичні мисливці на морського звіра, рибалки великих рік, берегові рибалки

та збирачі морських узбереж помірного поясу) тощо [8, с. 3].

Разом з тим дослідник наголошує: «Карта пізньопалеолітичних і мезолітичних культур Європи дає численні приклади, коли в регіонах з однаковими кліматичними умовами та спільним типом мисливського господарства поряд існували носії різних археологічних культур, з притаманним для кожного з них набором крем'яних виробів. Так, у прильодовиковому тундростепу в зандровій смузі Європи поруч розвивалися фінальнопалеолітичні культури Свідер та Аренсбург, носії яких полювали на північного оленя» [8, с. 4].

Така розбіжність теоретичних концепцій і практичних археологічних артефактів викликала серед вчених чимало дискусій. На думку Л. Залізняка, неузгодженість між спільним типом господарства степової зони пізнього палеоліту та своєрідністю крем'яних комплексів окремих її культурних спільностей усувається, якщо розглядати ці культури як стародавні етноси, що розвивалися паралельно на єдиній основі степового мисливського господарства. Така ж тенденція існувала й у мезоліті. Тому, наголошує дослідник, на території Поліської низовини у ранньому голоцені розвивався ГКТ лісових мисливців, який був економічним підґрунтям існування носіїв кількох археологічних культур: кудлаївської, яніславицької, пісочнорівської, а на базі степової мисливської економіки поряд співіснували кукрекська та гребениківська культурні спільності мезоліту. Тому, підсумовує вчений, фінальнопалеолітичні та мезолітичні культури, що були виділені насамперед на основі типологічно-статистичного аналізу мікролітів, відображають в основному не

господарську, а передусім етнічну специфіку носіїв цих культур [8, с. 4–5].

Також Л. Залізник стверджує: «Залежність первісних колективів від природного оточення, яке значною мірою диктувало тип господарства, обумовило тенденцію поширення окремих етнокультурних спільностей фінального палеоліту та мезоліту в межах певних природно-ландшафтних зон. Вихід за їх межі вимагав змін господарства, а значить, глибоких перетворень в усіх сферах первісного суспільства, оскільки всі його компоненти тією чи іншою мірою зумовлені економікою. Безперечно, ці фактори в значній мірі стримували етнокультурні спільності первісності в межах певних природних зон» [8, с. 5].

Характеризуючи специфіку етнокультурних процесів у первісну добу, Л. Залізник зазначає, що тогочасні етнічні зв'язки могли усвідомлюватися лише у формі кровної спорідненості, оскільки, за етнографічними матеріалами, етнічна самосвідомість у кочових мисливців і збирачів не поширювалася за межі їх шлюбної спільності або племені. Загалом, на думку дослідника, етнокультурна й етнолінгвістична спільність, ймовірно, формувалася не на основі окремого племені, а збігалася із зовнішнім за розмірами природно-ландшафтним регіоном, де мешкали кілька племен, а відсутність помітних ландшафтних рубежів і спільні природно-кліматичні умови сприяли формуванню єдиного ГКТ і тісних взаємовигідних контактів та, зрештою, виникненню контактної ситуації, або культурної безперервності, що допомагала активній етнічній консолідації населення певного природно-ландшафтного регіону. Культурна безперервність полягала в тому, зазначає вчений, що

відмінності в культурах сусідніх колективів були мінімальними, але вони пропорційно зростали через збільшення відстані між ними. Врешті-решт, внаслідок довготривалих етнічних процесів у кінці плейстоцену та на початку голоцену з'явилися перші етнокультурні спільноти первісних мисливців (їх ще називають протометаетнічними), які залюднювали терени, що збігалися з природно-географічними рубежами ландшафтно-кліматичної зони і пов'язаного з нею певного ГКТ. На думку Л. Залізняка, такі етнічні спільноти первісності характеризувалися насамперед культурною й лінгвістичною єдністю, однак відсутність чітких меж, а головне – об'єднуючої їх самосвідомості, не дає можливості вважати їх етносами в повному розумінні цього поняття, а лише етносами на стадії формування [8, с. 6].

Свої теоретичні узагальнення вчений виважено переносить у практичну площину, відзначаючи, що картографічний аналіз археологічних культур Європи фінального палеоліту та мезоліту дає повне право вважати їх етнокультурними спільнотами саме такого типу, як, наприклад, протометаетнічні спільноти Свідер й Аренсбург, а дещо згодом – Дювензее, Постсвідер і, можливо, Постаренсбург, та інших похідних і споріднених з ними протометаетнічних спільнот (Коморниця, Кудлаївка тощо) [8, с. 7–8].

Аналізуючи тогочасний етнокультурний розвиток, Л. Залізняк стверджує: «Пересування населення, зумовлене природними змінами та взаємостосунками з сусідами, призводило до проникнення у відносно однорідне етнічне середовище масивів чужорідного населення, що значно відрізнялося за культурою. Чим більшою ставала ця відмінність, тим важче

йшов процес взаємної асиміляції сусідів. Виникали чіткі культурні кордони між різними етнокультурними масивами, які не збігалися з природно-ландшафтними. Так, з моменту формування на незаселених територіях прильодовикової зони Європи великих блоків етнокультурної неперервності (області Дювензее, Постсвідер, Постаренсбург) почався процес їх культурного дроблення. Він зумовлювався як внутрішніми причинами (дивергентний саморозвиток окремих регіонів цих спільнот), так і зовнішніми (вторгнення чужорідного населення). Внаслідок цього карта культур Північної Європи в другій половині мезоліту стає дуже строкатою. На місці небагатьох великих культурних спільнот початку мезоліту з'являється безліч значно менших пізньомезолітичних культур та їх локальних варіантів. Залежно від своєї ранньомезолітичної генетичної підоснови вони групуються в кілька культурних областей» [8, с. 8].

Знайшовши й вивчивши значні матеріальні залишки (кременний інвентар) тогочасних етнокультурних спільнот, вчений робить висновки, що рівень їх етнічної консолідації невпинно зростає, оскільки, обіймаючи значно менші, ніж спільноти раннього мезоліту, терени, пізньомезолітичні культури відзначаються більш різноманітним, характерним лише для даної спільноти матеріальним комплексом. Незважаючи на перебування в інокультурному середовищі, свідчить дослідник, ще досить довго простежується збереження тієї чи іншої етнокультурної специфіки (насамперед мікролітів у мезоліті), яке, можливо, диктувалося стійкою етнічною традицією. Навіть належність сусідніх культур до спільного ГКТ, переконаний

науковець, не могла відразу нівелювати унікальну своєрідність їх матеріальної культури, тому все це свідчить про значний рівень етнічної консолідації первісних етносів Європи у мезолітичну добу [8, с. 8].

Проаналізувавши специфіку етнокультурних процесів протягом 12–5 тис. до н. е. та їх поєднання (пряме й опосередковане) з господарською діяльністю тогочасного населення, Л. Залізняка стверджує: «Етнокультурні спільності фінального палеоліту та мезоліту, як правило, розвивалися і поширювалися у межах території певних господарсько-культурних типів, кордони яких загалом збігалися з межами природних зон. Через соціальні або природні зміни етнокультурна спільність або її частина могли змінити тип господарства (наприклад, при витісненні сусідами за межі природно-ландшафтної зони). Радикальна господарська переорієнтація швидко призводила до суттєвих змін у багатьох сферах суспільного життя, в тому числі до накопичення культурних і мовних відмін, що сприяло формуванню нового етносу» [8, с. 8–9].

На початку 1991 р. побачила світ наступна монографія Л. Залізняка «Населення Полесья в мезоліте», у якій здійснено культурно-історичну періодизацію мезоліту Поліської низовини, розкрито соціально-економічні процеси, що відбувалися у лісовій зоні Європи 10–7 тис. років тому (8–5 тис. років до н. е.), проведено спробу реконструювати спосіб життя, господарства, соціальної організації й матеріальної культури первісних мисливців лісової зони. У вступі автор відзначає, що неупереджений аналіз етнокультурних процесів у мезоліті Полісся дозволяє встановити його етногенетичну

спорідненість з культурними спільностями мезоліту зандрових низин Європи, а це додатковий аргумент на користь правомірності використання археологічних матеріалів названих вище теренів для вирішення питань господарства і способу життя мезолітичного населення Поліської низовини [4, с. 3–4].

Також автор акцентує увагу на важливому хронологічному репері, що вказував на завершення епохи плейстоцену і початок доби голоцену: «В 8213 г. до н. е., по даним исследования ленточных глин, у горы Билинген в Средней Швеции под напором вод Балтийского приледникового озера была прорвана ледяная перемычка, отделяющая Балтику от мирового океана. Уровень гигантского холодного водоема, питавшегося талыми водами с ледника, в течение одного года упал на 30 м и сравнялся с уровнем мирового океана. Теплые солёные воды Атлантики через образовавшийся пролив начали проникать в Балтийский бассейн. Эти события, известные в литературе под названием Билингенской катастрофы, знаменовали собой конец ледниковой эпохи в Европе и начало геологической современности – голоцена. Образование на месте холодного приледникового Балтийского озера тёплого моря резко смягчило климат Северной Европы и привело к быстрому зарастанию приледниковых тундростепей берёзово-сосновыми лесами. В бывшей приледниковой полосе Северного полушария шириной несколько тысяч километров формируется обширная зона лесов умеренного пояса со специфическим климатом, годовым природным циклом, нестадной фауной» [4, с. 3].

Цей природний катаклізм і наступні події кардинально вплинули не лише

на європейський континент, його ландшафт, клімат тощо, вони також посприяли пришвидшенню соціально-економічних й етнокультурних процесів серед тогочасного мезолітичного населення Центрально-Східної Європи. Саме тому вчений у першому розділі «Періодизація пам'яток», а саме у його шостому підрозділі «Етнокультурні процеси в мезоліті», комплексно досліджує етнічний розвиток тогочасних протометаєтнічних спільнот та їх зв'язок з навколишнім природним середовищем. Зокрема, Л. Залізняк зазначає, що картографування археологічних культур фінального палеоліту й мезоліту свідчить: як правило, вони локалізуються у визначених природно-ландшафтних зонах чи у регіонах з яскраво вираженою природною специфікою, так, пам'ятки гірсько-кримської культури (тип Шан-Коба й Мурзак-Коба) тісно прив'язані до лісів гірського Криму, а у степах і лісостепах Північного Причорномор'я мешкали носії кукрекської мезолітичної культури, у свою чергу, у Лісовій зоні, у межах Полісся, розвивалася ранньомезолітична кудлаївська культура, а згодом – пізньомезолітична яніславицька [4, с. 52].

Використавши напрацювання радянських істориків первісного суспільства, лінгвістів й етнографів, вчений наголошує, що етнокультурна консолідація у первісності заснована на спільності економічного життя тогочасного населення, оскільки первісна община уособлювала собою більшість економічних функцій первісного суспільства, та підґрунтя для кристалізації спільностей більш вищого рівня, ніж община, створювала механізми, які забезпечували умови для виконання всіх її економічних завдань, а, враховуючи екзогамність

общини мисливців, механізм міжобщинного обміну шлюбними партнерами був життєво важливим для їх існування загалом та для виконання нею своїх економічних функцій зокрема. Саме тому він і був найважливішою основою етнокультурної консолідації в громадах первісних мисливців і збирачів, що і призвело до утворення окремих протоетносів або племен [4, с. 53].

Також Л. Залізняк стверджує, що шлюбні спільності первісних мисливців (протоетноси чи племена) мали нечіткі межі, оскільки кожна така община мала власну систему шлюбних зв'язків, яка лише частково співпадала з системами інших общин того ж племені, крім того, кожна община була зацікавлена у включенні сусідньої у свою шлюбну мережу, що поряд з незначною глибиною історичної свідомості мисливців сприяло швидкому культурному поєднанню й зникненню етнічних меж, якщо вони не відповідали природно-географічним кордонам, які значно утруднювали такі шлюбні контакти [4, с. 54].

Етнокультурне взаємопроникнення, яке відбувалося досить таки тривалий час, чи, як його ще називає Л. Залізняк, культурна безперервність, сприяло етнічній та етнокультурній консолідації носіїв певних етнічних спільностей первісних мисливців, рибалок, збирачів та творенню самобутніх етнокультурних спільностей первісної доби (інша назва – протометаєтнічні спільноти) [4, с. 54].

Використавши напрацювання іноземних дослідників (вкотре згодилося добре знання англійської), Л. Залізняк констатує, якщо при середній щільності мезолітичних мисливців 3 людини на 100 кв. км плем'я середньої чисельності 500 осіб мало змогу експлуатувати

територію, що досягала в діаметрі близько 160 км, але площа мезолітичних культур була значно більшою, саме тому культурні спільності мезоліту об'єднували в собі декілька споріднених у культурному відношенні племен [4, с. 54].

Саме такого типу етнокультурні спільності (протоетаєтнічні спільноти) є відповідниками знайдених і вивчених дослідниками археологічних культур Європи фінального палеоліту й мезоліту, таких як Свідер, Аренсбург, Дювензее, Постсвідер, Коморниця, Кудлаївка тощо. Л. Залізник переконаний, що всіх їх об'єднує етнокультурна безперервність та консолідація етнічних і природно-ландшафтних чинників, зокрема великі культурні області Дювензее, Постсвідер й, можливо, Постаренбург верхів'їв Дніпра, Десни й Волги, а також Скандинавії, що склалися на початку мезоліту на незаселених землях Північної Європи, розвивалися у дивергентному напрямку, а внаслідок місцевої специфіки окремих її регіонів поступово накопичувалися культурні відмінності, які, зрештою, призвели до виникнення спочатку локальних варіантів, а згодом хоча і споріднених, але вже самодостатніх мезолітичних протоетаєтнічних спільностей (етнокультурних спільностей первісності) [4, с. 54–56].

Підсумовуючи вивчення тогочасних етнокультурних процесів, вчений наголошує: «Таким образом, прослеживается определенная зависимость этнических процессов в мезолите от первобытной экономики. Эта зависимость обусловлена тем, что этнокультурная консолидация в первобытности основана на общности экономической жизни населения. Этнокультурная карта мезолита в значительной мере продиктована картой

распространения хозяйственных типов мезолитических охотников, рыболовов и собирателей, которая предопределена природно-ландшафтной зональностью и уровнем развития производительных сил общества» [4, с. 56].

Проаналізувавши етнокультурні та етногенетичні студії Л. Залізняка впродовж 70-х – початку 90-х років ХХ ст., доходимо таких висновків: 1) у тоталітарну добу радянські вчені змушені були у своїх дослідженнях і напрацюваннях враховувати тогочасний ідеологічний парадигмальний дискурс, щоби якомога більше реалізувати власний науковий потенціал і не потрапити у списки неблагонадійних та не бути звільненим з роботи; 2) наукові зацікавлення Л. Залізняка – фінальнопалеолітичне й мезолітичне населення Українського Полісся – перебували поза пріоритетами заідеологізованої радянської науки, навіть попри це молодий учений мав чітко дотримуватися встановлених догматичних канонів і, у разі нагальної потреби, відзначати важливу роль праць класиків марксистсько-ленінізму у власних теоретичних і практичних дослідженнях; 3) археологи в СРСР, вивчаючи праісторію, чітко дотримувалися унормованих канонів стадіально-формаційного розвитку людства, тому й надавали перевагу у своїх дослідженнях соціально-економічній проблематиці. Разом з тим вони не могли повністю оминати увагою етнокультурний вимір, чи, як тоді це називалося, культурно-історичну періодизацію, оскільки під час вивчення стародавніх артефактів саме аналіз їх чи подібностей, чи відмінностей давав змогу вченим відкривати нові так звані археологічні культури та їх локальні варіанти тощо; 4) захопившись археологією, а саме

первісною добою, Л. Залізник спочатку як аматор (член гуртка юних археологів, кінець 50-х – 60-ті роки ХХ ст.), а згодом як фаховий археолог і дипломований дослідник (кінець 60-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) опрацював величезну кількість археологічних матеріалів і стоянок (стійбищ) первісних людей, більшість з яких відкрив особисто й самостійно ввів у науковий обіг. Виважені аналітичні здібності, добре знання археологічних артефактів, володіння англійською мовою, наснаженість і завзяття допомогли йому підготувати і захистити дві дисертації: кандидатську (1979) і докторську (1989), оприлюднити 48 наукових праць, серед них 4 монографії і 44 статті, тези тощо; 5) маючи такий вагомий науковий доробок, Л. Залізник виважено проаналізував етнокультурні та етногенетичні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті на теренах Поліської низовини й наголосив, що вони є складовою частиною тогочасного загальноєвропейського розвитку людини розумної. На його думку, в ті часи простежується безпосередня залежність етнічних процесів від економічних, оскільки етнокультурна консолідація у первісності ґрунтувалася на спільності економічного життя первісних людей, саме тому етнокультурна карта переважною мірою співвідноситься з мапою розповсюдження господарських спільнот мисливців, рибалок і збирачів, яка, у свою чергу, визначалася природно-ландшафтною зональністю й рівнем розвитку виробничих сил суспільства. Вчений переконаний, що внаслідок довготривалих економічних процесів на рубежі плейстоцену та голоцену з'являються перші етнокультурні (протометаєтнічні) спільноти, які заселяють територію, співвідносно з природно-географічними

кордонами ландшафтно-кліматичної зони й пов'язану з нею певним господарсько-культурним типом. Л. Залізник вважає, що такі етнічні спільноти первісності характеризуються культурною та лінгвістичною єдністю, але відсутність чітких меж, а найважливіше – об'єднуючої їх самосвідомості, не дає можливості вважати їх етносами (з науково обґрунтованим комплексом етновизначальних ознак – спільність походження, мови, культури, земель проживання, менталітету, самоусвідомлення тощо), а лише етносами на стадії формування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гладилін В., Дем'яненко А., Залізник Л. Закарпатская палеолитическая экспедиция. *Археологические открытия в 1972*. Москва, 1973. С. 267.
2. Залізник Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья: афтореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Киев, 1989. 20 с.
3. Залізник Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. Киев: Наукова думка, 1984. 120 с.
4. Залізник Л. Л. Население Полесья в мезолите. Киев: Наукова думка, 1991. 172 с.
5. Залізник Л. Л. Население Украинского Полесья в финальном палеолите и мезолите: афтореф. дисс. на соискание ученой степени д-ра ист. наук. Киев, 1989. 32 с.
6. Залізник Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. Киев: Наукова думка, 1989. 176 с.
7. Залізник Л. Л. О мезолитических и неолитических памятниках долины Здвижа. *Археологические открытия в 1974*. Москва, 1975. С. 280–282.
8. Залізник Л. Л. Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті. *Археологія*. 1990. № 1. С. 3–9.

9. Кириченко Ю. Проблема походження українського народу в сучасній українській історіографії. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. № 41. С. 94–99.

10. Кухарчук Ю. В., Конча С. В. Від палеоліту до незалежної Української держави (Л. Л. Залізняка – 60). *Кам'яна доба України*: збірник наукових статей. Вип. 13. Київ: Шлях, 2010. С. 7–27.

11. Лебедева О. В. Проблема етногенезу українського народу в працях Л. Залізняка. *Магістеріум. Археологічні студії*. Вип. 36. Київ, 2009. С. 75–79.

12. Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины (Хронология и периодизация). Киев: Наукова думка, 1986. 224 с.

13. Отрощенко В. В. Магістерська програма НаУКМА «Археологія і давня історія України» і Леонід Залізник. *Кам'яна доба України*: збірник наукових статей. Вип. 13. Київ: Шлях, 2010. С. 28–32.

14. Фігурний Ю. С. Етнологічні дослідження Леоніда Залізняка в Інституті українознавства КНУ у 1993–2004 роках. *Кам'яна доба України*: збірник наукових статей. Вип. 13. Київ: Шлях, 2010. С. 315–322.

15. Фігурний Ю., Шакурова О. Етнокультурні та етногенетичні студії Володимира Барана. *Українознавство*. 2018. № 2 (67). С. 88–107.

16. Шакурова О. Висвітлення історіографії етногенезу українців у працях сучасних українських науковців. *Spheres of culture / ed. by Ihor Nabytobych*. 2015. Vol. 12. Pp. 214–221.

17. Шакурова О. Модерні концепції етногенезу українців. *Українознавство*. 2011. № 2 (39). С. 192–194.

18. Шакурова О. Питання генези, розвитку та становлення ранньосередньовічної, пізньосередньовічної та трипільсько-арійської концепцій походження українського народу в дослідженнях Н. Юсової, Л. Залізняка та П. Толочка. *Українознавство*. 2010. № 2 (35). С. 199–204.

REFERENCES

1. GLADILIN, V., DEMYANENKO, A., ZALIZNYAK, L. (1973). Transcarpathian Paleolithic Expedition. *Arkheologicheskkiye otkrytiya v 1972* (Archaeological Discoveries in 1972). Moscow, p. 267. [in Rus.]

2. ZALIZNYAK, L. (1989). *Mesolithic of South-Eastern Polesie*. [Abstract of thesis for Candidate of Historical Sciences degree]. Kyiv, 20 p. [in Rus.]

3. ZALIZNYAK, L. (1984). *Mesolithic of South-Eastern Polesie*. Kyiv: Naukova Dumka, 120 p. [in Rus.]

4. ZALIZNYAK, L. (1991). *The Population of Polesie in Mesolithic*. Kyiv: Naukova Dumka, 172 p. [in Rus.]

5. ZALIZNYAK, L. (1990). *The Population of Ukrainian Polesie in the Upper Paleolithic and Mesolithic*. [Abstract of thesis for Doctor of Historical Sciences degree]. Kiev, 32 p. [in Rus.]

6. ZALIZNYAK, L. (1989). *Reindeer Hunters in Ukrainian Polesie of the Upper Paleolithic Era*. Kyiv: Naukova Dumka, 176 p. [in Rus.]

7. ZALIZNYAK, L. (1975). On Mesolithic and Neolithic Monuments of Zdvizha Valley. *Arkheologicheskkiye otkrytiya v 1974* (Archaeological Discoveries in 1974). Moscow, pp. 280–282. [in Rus.]

8. ZALIZNYAK, L. (1990). Types of Economy and Ethnocultural Processes in the Upper Paleolithic and Mesolithic. *Arkheolohiia*. (Archaeology), (1), pp. 3–9. [in Ukr.]

9. KYRYCHENKO, Yu. (2013). The Problem of Origin of the Ukrainian People in Modern Ukrainian Historiography. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* (Ethnic History of the Peoples of Europe), (41), pp. 94–99. [in Ukr.]

10. KUKHARCHUK, Yu., KONCHA, S. (2010). From the Paleolithic to the Independent Ukrainian State (L. Zaliznyak's 60th Jubilee). *Kamiana doba Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei* (Stone Age of Ukraine: Collected Scientific Articles), Vol. 13. Kyiv: Shliakh, pp. 7–27. [in Ukr.]

11. LIEBIEDIEVA, O. (2009). The Problem of Ethnogenesis of the Ukrainian People in the Works of L. Zalizniak. *Mahisterium*.

Arkheolohichni studii. (Magisterium. Archaeological Studies), Vol. 36. Kyiv, pp. 75–79. [in Ukr.]

12. NEPRINA, V., ZALIZNYAK, L., KROTOVA, A. (1986). *Monuments of the Stone Age of the Left-Bank Ukraine (Chronology and Periodization)*. Kyiv: Naukova Dumka, 224 p. [in Rus.]

13. OTROSHCHENKO, V. (2010). Master's Program of the National Academy of Sciences of Ukraine "Archaeology and Ancient History of Ukraine" and Leonid Zalizniak. *Kamiana doba Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei* (Stone Age of Ukraine: Collected Scientific Articles), Vol. 13. Kyiv: Shliakh, pp. 28–32. [in Ukr.]

14. FIHURNYI, Yu. (2010). Ethnological Studies of Leonid Zalizniak at the Institute of Ukrainian Studies of Kyiv National University in 1993–2004. *Kamiana doba Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei* (Stone Age of Ukraine: Collected Scientific Articles), Vol. 13. Kyiv: Shliakh, pp. 315–322. [in Ukr.]

15. FIHURNYI, Yu., SHAKUROVA, O. (2018). Volodymyr Baran's Ethnocultural and Ethnogenetic Studies. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 2 (67), pp. 88–107. [in Ukr.]

16. SHAKUROVA, O. (2015). Coverage of Historiography of Ukrainians' Ethnogeny in the Works of Modern Ukrainian Scholars. In: I. NABYTOBYCH, ed., *Spheres of Culture*. Vol. 12, pp. 214–221. [in Ukr.]

17. SHAKUROVA, O. (2011). Modern Concepts of Ethnogenesis of Ukrainians. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 2 (39), pp. 192–194. [in Ukr.]

18. SHAKUROVA, O. (2010). Questions of the Genesis, Development, and Formation of the Early Medieval, Late Medieval, and Trypillian-Aryan Concepts of the Ukrainian People's Origin in the Studies of N. Yusova, L. Zalizniak, and P. Tolochko. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 2 (35), pp. 199–204. [in Ukr.]

Знайшовши й вивчивши значні матеріальні залишки (крем'яний інвентар) тогочасних етнокультурних спільнот, вчений робить висновки, що рівень їх етнічної консолідації невпинно зростає, оскільки, обіймаючи значно менші, ніж спільності раннього мезоліту, терени, пізньомезолітичні культури відзначаються більш різноманітним, характерним лише для даної спільноти матеріальним комплексом. Незважаючи на перебування в інокультурному середовищі, свідчить дослідник, ще досить довго простежується збереження тієї чи іншої етнокультурної специфіки (насамперед мікролітів у мезоліті), яке, можливо, диктувалося стійкою етнічною традицією.